

LECH M. NIJAKOWSKI: *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006, 379 ss.

Socjologiczne analizy konfliktów etnicznych i narodowościowych w dużej mierze koncentrują się na motywach, przebiegu, sposobach rozwiązywania i konsekwencjach konfliktów obiektywnych, przebiegających z użyciem jakiejś formy przemocy; od protestów po różnorodne formy walki zbrojnej. Przedmiotem konfliktu jest tu najczęściej prawo do samostanowienia, ochrona dóbr i wartości, zwiększenie autonomii grupowej czy wreszcie ochrona, bądź odzyskanie terytorium etnicznego. Zazwyczaj analizy te opierają się na wykorzystaniu jako modelu wyjaśniającego rozdzielnie traktowanych trzech paradygmatów. Kulturalistycznego, traktującego konflikt w kategoriach działań na rzecz ochrony tożsamości etnicznej, której zagrożenie niesie asymetria w relacjach grupa mniejszościowa – grupa większościowa, występująca w roli grupy dominującej, stwarzającej podstawy poczucia zagrożenia. Poza nim konflikty wyjaśnia się przy wykorzystaniu teorii racjonalnego wyboru, bądź modelu politycznego. W tych przypadkach są one sprowadzane do wymiaru, w którym konflikt jest formą walki o dostęp do dóbr społecznie wartościowych i pożądaných, głównie o charakterze materialnym i politycznym (jako walka o dostęp do władzy). Podłoże etniczne jest wówczas traktowane instrumentalnie jako środek mobilizacji społeczeństwa, a sam konflikt jest działaniem celowym i racjonalnym.

Lech M. Nijakowski proponuje nieco odmienne od dotychczasowych sposobów widzenie motywów i czynników odpowiedzialnych za powstawanie konfliktów etnicznych, które w jego ujęciu są nade wszystko „walką” o dobra niematerialne, przebiegająca w warunkach pokojowych i wbrew teoriom ekonomicznym nie przynoszące bezpośrednio żadnych wymiernych materialnych korzyści. Sferą, w jakiej rozgrywają się analizowane w tej książce konflikty jest wyłącznie sfera symboliczna.

Praca w założeniu ma konsekwentnie realizowany w całej analizie charakter interdyscyplinarnej – czerpie zarówno z historii, jako dyscypliny nieodłącznie związanej z problematyką narodowościową, dostarczającej wiedzy o przeszłości i uzasadnień w perspektywie długiego trwania źródeł współczesnych konfliktów etnicznych, politologii – rejestrującej konflikty na scenie politycznej, antropologii i etnologii oraz psychologii – odnoszącej się do roli emocji w konflikcie.

Czym jest zatem konflikt etniczny i jakie czynniki leżą u jego podstaw? Odpowiedzi na te pytania dostarcza pierwsza z trzech części pracy, w której autor szczegółowo przedstawia koncepcję konfliktu etnicznego i własny model wyjaśniający jego powstanie. Konflikt etniczny jest wyraźnie przeciwstawiony konfliktowi społecznemu. Jako zjawisko kulturowe, w prosty sposób niesprowadzalne do wymiaru społecznego, posiadające własną specyfikę jest on wynikiem opozycji powstałej i przebiegającej w sferze symbolicznej. Autor odróżnia konflikty od animozji narodowościowych. Te ostatnie są formą bądź konfliktu o niskim natężeniu bądź podtrzymywania opozycji swój – obcy, związaną z międzygrupowymi rozbieżnościami ocen przeszłości, wydarzeń, miejsc symbolicznych, pociągającymi dążenie do uznania czy narzucenia optyki interpretacyjnej przez jedną ze stron.

Podstawowym przedmiotem konfliktów i animozji w tej pracy są dobra niepodzielne, miejsca i obiekty upamiętniania: pomniki, wrota, tablice i epitafia. Wykorzystanie koncepcji kapitału P. Bourdieu owocuje ujmowaniem ich w kategoriach dóbr i zasobów etnicznych.

Różnica między nimi tkwi w funkcji, jakie pełnią. Dobra stanowią wyróżniki grupy, współkształtują i pozwalają zachować tożsamość etniczną grupy. Zasoby to jedynie ta część elementów kulturowych, które są wykorzystywane w działaniu wykraczającym poza płaszczyznę tożsamościową. Zgodnie z przyjętą koncepcją konflikty symboliczne nie tylko wykraczają poza pole symbolizacji, wkraczając na inne, ale także angażują wiele podmiotów, których motywacje do działania w tym zakresie wyjaśniają pojawienie się konfliktów.

Przedstawienie modelu wyjaśniającego poprzedza analiza funkcji, wymiarów i typologii „pomników”, zawarta w podrozdziale noszącym metaforyczny tytuł: *Socjologia pomnika*. Mianem pomnika określone zostały wszelkie wytwory materialne w formie naturalnej i sztucznej, mające na celu upamiętnienie, istotnych z punktu widzenia danej grupy etnicznej wydarzeń historycznych, miejsc czy postaci z nimi związanych. Tym samym pomniki stają się przedmiotem symbolizacji i jednocześnie dobrem (bądź zasobem) etnicznym. W tym sensie pełnią – zdaniem autora – nie tylko funkcję integrującą społeczeństwa, ale także są podstawą powstawania konfliktów etnicznych i animozji narodowościowych, przebiegających między odrębnymi „wspólnotami pamięci”. Wspólnoty te tworzone są wokół odmiennych i często nieprzystających do siebie zasobów pamięci o wspólnej przeszłości, sposobów widzenia i interpretowania minionych wydarzeń. Spory mogą zatem dotyczyć kilku podstawowych elementów: statusu pomnika, jego przesłania, estetyki, kwestii utrzymania, prawa do sprawowania ceremonii i zasad jej prowadzenia, granic pomnika czy wreszcie jego własności.

W tej części pracy uwagę zwraca autorska typologia pomników, opatrzona przykładami i opierająca się na czterech podstawowych kryteriach wyróżniania: lokalizacji pomnika (wraz z jego kulturowymi konsekwencjami), przedmiocie upamiętniania (kryterium uwzględniające podmiot upamiętniający), charakterze upamiętnienia (odnoszącym się do społecznej percepcji tych obiektów), w ostatnim typie mieszczą się tzw. pomniki „niestandardowe”. Analiza któregośkolwiek z tych typów pomników w opinii L.M. Nijakowskiego wymaga przeprowadzenia wielowymiarowego postępowania, którego celem i efektem końcowym jest uchwycenie nie tyle złożonego charakteru tych zjawisk kulturowych, co znaczenia i roli pomników w różnych wymiarach życia społecznego. Postuluje zatem, jednocześnie wyczerpująco uzasadniając ich użycie, połączenie następujących perspektyw analitycznych: estetycznej (wskazującej na ewolucję form artystycznych warunkowanych zmianami kulturowo-religijnymi), komunikacyjnej (w ramach której pomnik może być między innymi narzędziem gry politycznej prowadzonej przez władze na różnym szczeblu bądź środkiem edukacji społecznej), mikrosocjologicznej i antropologicznej (odwołującej się do praktyki dnia codziennego i znaczenia nadawanego im przez społeczności lokalne) oraz makrostrukturalnej i politycznej, koncentrującej się w głównej mierze na dyskursie publicznym i pozwalającej na uchwycenie rzeczywistych funkcji pomników. Podstawą odtworzenia owych funkcji jest w tym przypadku odwołanie do wielowymiarowości tego zjawiska społeczno-kulturowego, jakim są pomniki. Zdaniem autora wokół trzech podstawowych wymiarów (niejednokrotnie nakładających się na siebie): lokalnego, narodowego i elit intelektualnych koncentrują się trzy odmiennie kręgi społeczne: społeczność lokalna, funkcjonująca na zasadach „wyobrażonego klanu”; elity władzy, stanowiące „wspólnotę wyobrażoną” i elity intelektualne funkcjonujące jako „wyobrażona ludzkość”. Wszystkim im przyświecają odmiennie motywy tworzenia i zachowywania pomników, określające ich odmiennie definiowane funkcje: od miejsca modlitwy dla rodzin poległych, po „rozpowszechnianie idei pokojowego współżycia i współpracy”. Sposoby legitymizacji ich istnienia

przekładają się na określone postawy względem pomników: religijną (gdzie pomnik jest rodzajem fetysza, ulega sakralizacji), patriotyczną (wiązącą się z postawami nacjonalistycznymi), postreligijną (traktowaną jako efekt nakładania się wpływów kultury masowej i oddziaływania postaw nacjonalistycznych) oraz intelektualną (akcentującą moc znaczenia przypisywanego, nadawanego pomnikom).

Rozwinięta warstwa teoretyczna pracy bazująca na połączeniu (zasadnym zdaniem autora pracy w każdym podejściu badawczym) trzech paradygmatów: ekonomicznego, kulturalistycznego i politycznego wstępnie może sugerować, iż podstawowym przedmiotem konfliktu są bezpośrednio kwestie związane jedynie z odmienną symbolizacją pomników. W rzeczywistości ich analiza jest jedynie podstawą uzasadniająca zastosowany model teoretyczny, ujawniający i jednocześnie wyjaśniający motywy, podstawy podstawowego przedmiotu konfliktu, jakim są tytułowe domeny symboliczne. Pojęcie to odnoszone jest do terytorium znajdującym się pod panowaniem (rozumianym jako panowanie symboliczne związane z tworzeniem i rozszerzaniem oznak obecności grupowej) danej grupy, ułatwiającym dostęp do znajdujących się na nim zasobów kapitału symbolicznego. Domeny symboliczne to także w tej perspektywie rodzaj kapitału symbolicznego, który zgodnie z przywoływaną w tej pracy koncepcją kapitału P. Bourdieu może ulegać konwersji w inne typy kapitału wykorzystywane na różnych polach. Relacja symbolizowania, na których opiera się domena pozwala autorowi wykroczyć poza tradycyjne analizy etniczno-narodowościowe, utożsamiające terytorium z pojęciem ojczyzny czy rozpatrującej jego znaczenie poprzez związki krwi. Domenami są, bowiem także takie obszary, które nie są jednolite i nie koniecznie muszą być zamieszkiwane przez daną grupę. Istnienie w ich granicach określonych zasobów będących niezbywalną podstawą ludzkich działań i interakcji pozwala na określenie go mianem residuum ontologicznego, w którym kształtowane są residua interakcyjne, zawarte w koncepcji A. Kłoskowskiej. Wpisana w jego charakter niezbywalność i naturalność ma podkreślać znaczenie i rangę terytorium w życiu społeczno-kulturowym. Uzasadnia także podstawę konfliktów etniczno-narodowościowych toczących się zdaniem L.M. Nijkowskiego o panowanie bądź jego osłabienie nad elementami kontrolującymi terytorium (językiem, tablicami, pomnikami *etc.*), prowadzące do rozszerzenia domeny symbolicznej danej grupy. W zależności od aktorów zaangażowanych w konflikt (związanych z różnymi wymiarami społecznymi), którym mogą być zarówno grupy jako całości, jak i ich poszczególni członkowie a także elity kulturalne religijne, polityczne ekonomiczne, wyróżnione zostały odmienne motywy i cele walki: od zwiększenia prestiżu grupy poprzez uzyskanie określonych form kapitału, po uzyskanie bezpieczeństwa ontologicznego. W różnym zakresie, pokrywającym się z celami i motywami, stają się oni jednocześnie beneficjentami wygranej walki.

Weryfikacji zasadności wprowadzonego modelu, sprawdzenia jego mocy wyjaśniającej autor dokonuje na podstawie szczegółowej analizy konfliktów i animozji przebiegających w głównej mierze wśród ludności rodzimej o ukształtowanej, silnej tożsamości narodowej czy etnicznej, w tym przypadku Ślązaków, z ograniczeniem do Śląska Opolskiego. Ostatnia część pracy wykracza jednakże poza przyjęty schemat analityczny i jest próbą aplikacji przyjętego i sprawdzonego w warunkach Śląska Opolskiego modelu wyjaśniającego konflikty do przypadków innych grup etnicznych. W tym także nie posiadających w Polsce własnego terytorium etnicznego, ale zgłaszających potrzebę upamiętnienia ważnych elementów przeszłości grupowej, np. Ormian, Romów czy Żydów (w przypadku których domenę symboliczną autor definiuje jako martyrologiczną, wyznaczaną „kapitałem krzywd” jakich doznał naród żydowski w czasie II wojny światowej). Szeroko w porównaniu

z przytoczonymi przykładami grup etnicznych omawiane są podstawy i przedmiot konfliktów, animozji toczących się między stroną polską a mniejszościami ukraińską i białoruską, osadzonych w kontekście uwarunkowań i zasłóci historycznych.

Całość analizy empirycznej opiera się na bogatym materiale, zgromadzonym w trakcie badań terenowych, wykorzystujących m.in. technikę wywiadu swobodnego, ale także zawierająca analizę dyskursu publicznego toczonego przede wszystkim na łamach prasy czy przy okazji różnego rodzaju wystąpień o charakterze publicznym. Analizę kwestii spornych poprzedza charakterystyka specyfiki śląskiego różnicowania etnicznego, uwzględniająca kontekst historyczny, zmieniającą się przynależność państwową tych terenów wraz z ich powojenną mitologizacją w ramach nadanego statusu Ziemi Odzyskanych oraz stanowisko autora wobec aktualnej kwestii uznania narodowości śląskiej, zawierające argumenty uzasadniające brak podstaw do jego legitymizacji.

Stronami przedstawianych sporów są: mniejszość niemiecka w Polsce (w przypadku Śląska Opolskiego stanowiąca grupę o „etniczności wyobrazonej”), centralne i lokalne władze Polski, władze federalne i na poziomie kraju federacji w RFN oraz „diaspora” śląska w Niemczech. Konflikty toczą się, zgodnie z przyjętym schematem analitycznym, na trzech poziomach: lokalnym, regionalnym i centralnym (gdzie grupę etniczną reprezentuje partia etniczna), w latach 1989-2005. Dotyczą one przede wszystkim wspomnianej mitologizacji przestrzeni uzasadniającej obecność grupową na tych terenach, walki o „krajobraz semantyczny”, związanej z dyskusyjną dwujęzycznością nazw oraz pomników. Szczegółowo omówione zostały w tym miejscu przypadki sporów toczących się wokół istniejących i planowanych pomników poległych żołnierzy niemieckich (szczególnie z okresu II wojny światowej), także pomników polskich znajdujących się na terenach gmin zamieszkiwanych głównie przez mniejszość niemiecką. Osobne miejsce zostało poświęcone obozom koncentracyjnym i obozom pracy, w przypadku których szczególnie drażliwą kwestię stanowi fakt powojennego ich wykorzystywania dla ludności niemieckiej, a także miejscu posiadającemu szczególnie znaczenie sakralne dla Ślązaków – Górze Św. Anny i zlokalizowanych na niej pomników.

Dla czytelnika niezorientowanego w problematyce Śląska, jak i tego, który się nią interesuje książka stanowi ciekawe studium różnicowania etnicznego na tym terenie, uwzględniającego skomplikowane i niejednorodne formy identyfikacji etnicznej oraz relacje zachodzące między różnymi grupami, środowiskami etnicznymi. Ukazuje ona ponadto spory i animozje toczące się na tych terenach od lat w nowej perspektywie, wykraczające poza klasyczne, szablonowe czy jednowymiarowe sposoby widzenia podstaw, motywów i celów ich istnienia.